

به پاس چهل سال دوستی و همکاری
(یادی از استاد دکتر جعفر شعار)

دکتر حسن انوری

من پیش از این که با دکتر جعفر شعار آشنا شوم، با پدرش در تبریز آشنا شدم. در سال ۱۳۳۷ که من با عنوان آموزگار از تکاب به تبریز منتقل می‌شدم ابوالحسن هاشمی صاحب امتیاز و مدیر مدرسه ملی محمدیه تکاب، که چند بار نیز شهردار تکاب شده بود، و مردی فرهیخته و روشن‌فکر بود نامه‌ای نوشت و مرا به استاد یوسف شعار، قرآن‌پژوه نام‌دار تبریز، معرفی کرد. در مدت سه سالی که من در تبریز بودم و ضمن تدریس در یکی از دبیرستان‌های آن شهر به تحصیل در دانشگاه تبریز اشتغال داشتم، هر گاه فراغتی می‌یافتم به مجلس تفسیر قرآن استاد شعار می‌رفتم و به قدر استعداد از آن مجلس و از بیانات

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، س ۱۲، ش ۴۶-۴۵،
تابستان - پاییز ۱۳۸۳

استاد شعار بهره می‌بردم. در سال ۱۳۴۰ که از تبریز به تهران منتقل شدم و در دبیرستان‌های تهران به تدریس پرداختم. بنا به سابقه آشنایی با استاد شعار، با فرزند بزرگ وی یعنی دکتر جعفر شعار دوستی به هم زدم و در زمینه‌های گوناگون با وی همکاری پیدا کردم. دکتر شعار در آن اوقات مشغول تدوین رساله دکتری خود بود که در صفحات آینده از آن سخن خواهم گفت، نیز در لغت‌نامه دهخدا کار می‌کرد و به تألیف بخشی از حرف «الف» اشتغال داشت و چون می‌خواست رساله دکتری خود را زودتر به پایان برساند، کار لغت‌نامه را کنار گذاشت و به پیشنهاد او دنباله کار را از ماده «ال» به بعد به من واگذار کردند.^۱ در آن سال‌ها کتاب‌های درسی وضع نابه‌سامانی داشت. در کشور برای هر درسی چند نوع کتاب بود؛ ولی کار تألیف کتاب درسی آزاد بود؛ هر کسی می‌توانست کتاب درسی بنویسد و چاپ کند. در زمان وزارت دکتر پرویز ناتل خانلری، وزارت آموزش و پرورش تصمیم گرفت به کتاب‌های درسی سامان دهد. برای این کار سازمان کتاب‌های درسی را به وجود آورد که با هیأت امنای اداره می‌شد. نخستین رئیس سازمان، دکتر محمود بهزاد بود و از هیأت امنای احمد آرام و رضا اقصی در خاطر هست. در سال ۱۳۴۳ من مقاله‌ای نوشتم در مجله یغما در نقد بعضی از کتاب‌های درسی فارسی؛ دکتر شعار که پیش از من

به همکاری با سازمان کتاب‌های درسی دعوت شده بود نیز مرا به همکاری خود دعوت کرد. سازمان کتاب‌های درسی آن موقع در ضلع شمالی خیابان دانشگاه تهران، بین بولوار و دانشگاه تهران بود. در زیر-زمین آن ساختمان من و دکتر شعار به ویرایش کتاب‌های درسی و هماهنگ کردن آن‌ها می‌پرداختیم.

کار دیگر دکتر شعار در این اوقات ترجمهٔ *صوره‌الارض* ابن حوقل بود. همکاری دیگر من با وی دربارهٔ این کتاب بود و در مقدمه از من نام برده است. این ترجمه در سال ۱۳۴۵ چاپ شده است. ابن حوقل جهان‌گرد و جغرافی‌دان عرب است که در سال ۳۳۱ هـ. ق. از بغداد به قصد تحقیق در احوال ممالک و ملل اسلامی بیرون رفت و ضمن گشت و گذاری که ۲۸ سال طول کشید، آگاهی‌هایی از وضع سرزمین‌های اسلامی به دست آورد و *صوره‌الارض* را نوشت. دکتر شعار بخش مربوط به ایران آن را ترجمه کرده است.

بیش‌ترین همکاری من با دکتر شعار در تدوین و چاپ و انتشار مجموعهٔ ادب فارسی بود و در مجموعهٔ دیگری در کنار آن به نام *گنجینهٔ فرهنگ و مفاهیم ادبی*. بیش از سی مجلد از این دو مجموعه چاپ شده است. تاریخچهٔ اجمالی این مجموعه‌ها چنین است که می‌نگارم: در سال ۱۳۵۶ جلساتی با دکتر شعار و با بعضی از استادان

زبان و ادبیات فارسی داشتیم در این باره که چگونه می‌توان کیفیت تدریس آثار ادبی را در دانشگاه‌ها بالا برد. مبتکر این جلسات دکتر شعار بود و از جمله کسانی که در آن جلسات شرکت می‌کردند دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، دکتر محمد استعلامی، دکتر حسن احمدی گیوی، دکتر اسماعیل حاکمی و دکتر اسماعیل دولتشاهی بودند. در این جلسات به این نتیجه رسیدیم که برای تدریس متون و فنون ادبی در دانشگاه‌ها دو مجموعه یکی متشکل از گزیده‌ای از متون به نام مجموعه ادب فارسی و دیگری شرح و توضیح دروس غیر متن، مانند عروض، دستور زبان، بدیع، تاریخ ادبیات و جز آن‌ها فراهم آید. در تابستان سال ۵۷ من برای استفاده از فرصت مطالعاتی به آمریکا رفتم و از آن جلسات بریده شدم، دکتر شعار هم ظاهراً به علت التهاب جو اجتماعی موضوع را مسکوت داشت. در تابستان سال ۵۸ که از آمریکا برگشتم. دکتر شعار به ریاست دانشگاه تربیت معلم انتخاب شده بود و دیگر مجالی برای تعقیب مقاصد سابق باقی نمانده بود. وی بعد از هفده ماه و از سر گذراندن ماجراهایی که در جو انقلاب‌زده دانشگاه رخ داد خود را از ریاست دانشگاه کنار کشید و سرپرستی دانشکده ادبیات را پذیرفت. ریاست وی بر دانشکده ادبیات نیز چند ماهی بیش دوام نیاورد. در آن مدت

کوتاه هم جلساتی تشکیل داد از استادان دانشکده، به قصد جستجو و فحوص در این که برای تغییر در نظام دانشگاهی و بهبود کیفیت تدریس چه کارها می‌توان انجام داد. از جمله در آن جلسات مقرر شد که درباره نظام آموزشی کهن در ایران بررسی شود و احیاناً نظام نوی الهام گرفته از نظام مدارس قدیم با تلفیق اصول دانشگاه‌های جدید که از غرب اقتباس و اخذ شده است پیشنهاد گردد. همان‌طور که گفتم ریاست دکتر شعار بر دانشکده ادبیات چند ماهی پیش نپایید و به بازنشستگی وی انجامید و سپس تر، همچنان که همگان می‌دانند دانشگاه‌ها به مدت دو سال از مهر ۵۹ تا مهر ۶۱ دانشگاه‌ها تعطیل گردید. در سال ۶۱ که دانشگاه‌ها بازگشایی شد، دکتر شعار و من مجدداً فکر احیای مجموعه را مطرح کردیم و جلسات متعددی با حضور عده بیش‌تری از استادان زبان و ادبیات فارسی دایر کردیم. در نهایت از ناشران نیز دعوت کردیم که امر چاپ و انتشار این مجموعه‌ها را عهده‌دار شوند. بدو انتشارات آگاه و انتشارات تهران مشترکاً داوطلب نشر این مجموعه‌ها شدند و چند قرارداد نیز امضا شد. یکی از این قراردادها، که هیچگاه به مرحله عمل در نیامد و هم اکنون در پرونده مجموعه در نزد من هست قراردادی است برای تدوین گزیده‌ای از اشعار سیف فرغانی. امضای آقای دکتر شفیع کدکنی به

عنوان مؤلف در پای قرارداد هست. ظاهراً علت این که مفاد این قرارداد عملی نشد این بود که اشعار سیف فرغانی جزء مواد درسی رشته زبان و ادبیات فارسی نبود و دیرتر هم دکتر شفیع از صرافت این کار افتاد و به هر حال قراردادهایی که با نشر آگاه و نشر تهران منعقد شده بود، مثل این قرارداد به جایی نرسید. اندکی دیرتر جوانی که اخیراً خود به تأسیس انتشاراتی به نام نشر ناشر اقدام کرده بود، با اشتیاق فراوان برای نشر مجموعه پا پیش گذاشت. اسم این جوان امیر شاهرخ سلامیان یاسری بود. یاسری از جوانان فارغ‌التحصیل مدرسه علوی بود، یکی از چهار تن، مأمور بنگاه ترجمه و نشر کتاب که از شعبات بنیاد پهلوی بود، شده بود و در آنجا تجربه‌ای در کار نشر اندوخته و خود به تأسیس انتشارات پرداخته بود. از جمله کسانی که با او در کار نشر و ویرایش آثار همکاری می‌کردند، ویراستار نام‌دار کمال اجتماعی جندقی بود که سابقاً در بنگاه ترجمه و نشر کتاب بود و در آنجا با یاسری آشنا شده بود. نخستین آثاری از مجموعه ادب که یاسری چاپ کرد *غم‌نامه رستم و سهراب* از شاهنامه، *گزیده اشعار ناصر خسرو*، *رزم‌نامه رستم و اسفندیار* بود، *غم‌نامه* و *رزم‌نامه* را دکتر شعار و من مشترکاً تهیه کردیم، *گزیده اشعار ناصر خسرو* را دکتر شعار تدوین کرد و برای همه گزیده‌های مجموعه مقدمه مشترکی

گذاشتیم که من آن را نوشتم. قراردادهای این سه کتاب در بهمن ماه ۶۱ نوشته شد و کتاب‌ها در سال ۶۳ انتشار یافت. اندکی دیرتر یاسری مجموعه ادب فارسی را به انتشارات بنیاد از شعب بنیاد مستضعفان واگذار کرد. در تاریخ ۲۵ / ۱۲ / ۱۳۶۵ دکتر شعار و من قراردادی با بنیاد نوشتیم و قرار شد، مجموعه ادب فارسی را نشر بنیاد چاپ و منتشر کند، ظاهراً انتخاب نشر بنیاد از آن جهت بود که یاسری از سوی بنیاد مستضعفان اشرافی بر نشر بنیاد داشت. گزیده‌هایی که نشر بنیاد منتشر کرد یکی *گزیده اشعار صائب* بود و دیگر *گزیده اشعار منوچهری دامغانی*. انتخاب اشعار صائب را زین العابدین مؤتمن تقبل کرد، شرح اشعار را دکتر شعار نوشت و مقدمه کتاب را من نوشتم. *گزیده اشعار منوچهری* را احمدعلی افشار تدوین کرد و دکتر رسول شایسته آن را ویرایش کرد. نشر مجموعه به وسیله نشر بنیاد هم دوامی نکرد و و باز با صلاح‌دید یاسری این امر به مؤسسه مطبوعاتی علمی واقع در خیابان پامنار کوچه حاجی‌ها که از علی اکبر علمی صادره شده و در صدی از آن به بنیاد مستضعفان تعلق داشت واگذار گردید. مؤسسه مطبوعاتی علمی چاپ‌های بعدی *غم‌نامه* و *رزم‌نامه* و *گزیده اشعار ناصر خسرو* و چند *گزیده جدید* از جمله *گزیده غزلیات سعدی* را چاپ کرد. گزیده‌های مجموعه ادب به‌زودی جای خود را در میان

کتاب‌های درسی دانشگاهی باز کرد و ناشران دیگر علاقه‌مند همکاری شدند. از جمله این ناشران نشر امیرکبیر بود. که سرپرست تولید آن مؤسسه در آن موقع (سال ۱۳۶۵) احمد فرگاه بود. تنها گزیده‌ای که امیر کبیر چاپ کرد، *گزیده اشعار رودکی* بود. امیرکبیر قطع و آرم و روی جلد کتاب را بدون اطلاع ما تغییر داد و مورد اعتراض ما قرار گرفت. چاپ دیگری از این گزیده را نشر سخن به قطع وزیری و آرم هماهنگ نیز چاپ کرد. بعد از آن چاپ دیگر گزیده در اختیار امیرکبیر قرار گرفت و اکنون امیرکبیر گزیده را با همان شیوه معهود خود چاپ می‌کند.

ناشر دیگر، انتشارات سخن به مدیریت علی اصغر علمی بود که *گزیده قصاید سعدی و گزیده تاریخ بیهقی* را چاپ کرد. آخرین ناشری که علاقه به نشر مجموعه ادب نشان داد نشر قطره به مدیریت بهرام فیاضی بود که خواهان آن شد که همه گزیده‌های مجموعه را در اختیار بگیرد. و اکنون که این سطور را می‌نویسم (تابستان سال ۱۳۸۳) (۲۵ عنوان از این مجموعه در اختیار نشر قطره است. فهرست این مجموعه را به دست خواهم داد.

عجالتاً چند سطری درباره کیفیت فراهم آوردن گزیده‌های مجموعه بنگارم.

برای انتخاب مؤلف به مشاوره می‌نشستیم و پس از اخذ اطلاع که اکنون در دانشگاه‌ها هر درسی را چه کسی عهده‌دار است و سابقه تألیف دارد یا نه، و یا این‌که چه کسی با چه متنی بیشتر سر و کار داشته و علاقه‌مند به تدوین گزیده‌ای از آن است. مثلاً برای تدوین گزیده صائب سراغ زین العابدین مؤتمن رفتیم که عمری درباره صائب به کار برده و چند کتاب در باره صائب دارد، یا برای تدوین گزیده بهار سراغ دکتر حسن احمدی گیوی رفتیم که بهارشناس است و بیشترین اشعار بهار را از حفظ دارد و رساله خود را در دانشگاه در باره بهار نوشته است، یا برای گزیده اشعار حافظ سراغ رحیم ذوالنور رفتیم که دو جلد کتاب او درباره حافظ در نزد حافظ‌شناسان شناخته شده است. پس از انتخاب مؤلف معمولاً دکتر شعار و من جلسه‌ای با مؤلف برگزار می‌کردیم که طی آن مؤلف در جریان مجموعه و این‌که چه شیوه‌ای را باید رعایت کند قرار می‌گرفت و در این باره که نیاز به ویراستار هست یا نه و نیز درباره انتخاب ویراستار به توافق می‌رسیدیم. نمونه گزیده‌ها را هم یکی از ما (دکتر شعار یا من) می‌دیدیم. علاوه بر مجموعه ادب که تعداد آن‌ها اکنون به ۲۹ مجلد رسیده، مجموعه دیگری، همچنان که پیشتر اشاره کردم، به پیشنهاد دکتر شعار دایر کردیم به نام گنجینه فرهنگ مفاهیم ادبی. از جمله

کتاب‌هایی که در این مجموعه چاپ شد عروض دکتر عباس ماهیار بود که بارها تجدید چاپ شده است و از کتاب‌های موفق این مجموعه است.

از کارهای مهم و ماندنی دکتر شعار، تصحیح و در حقیقت احیای کتاب ترجمه تاریخ یمنی است. تاریخ یمنی تألیف ابونصر محمد عتبی از مهم‌ترین مآخذ تاریخی درباره قسمتی از عصر غزنویان است و شرح وقایع زمان محمود غزنوی را تا سال ۴۰۹ ه.ق. دارد. عتبی تاریخ خود را به زبان عربی فصیح نوشته و از این رو در زبان عربی جزو متون ادبی به شمار می‌رود. عتبی اهل ری بود، در جوانی زادگاه خود را ترک می‌کند، به خراسان می‌رود نزد خال خود ابونصر عتبی. این ابونصر عتبی صاحب برید نیشابور بوده. پس از مرگ ابونصر، چندی دبیری ابوعلی سیمجور و و مدتی دبیری شمس‌المعالی قابوس و شمشگیر را عهده‌دار می‌شود. بعد به سبکتگین می‌پیوندد. در سال ۳۸۹ سلطان محمود غزنوی او را به سفارت غرجستان می‌فرستد تا حاکم آنجا را به اطاعت از محمود دعوت کند. عتبی این مأموریت را با موفقیت به انجام می‌رساند. دیرتر تاریخ خود را در سال ۴۱۲ ه.ق. به پایان می‌رساند و به احمد حسن میمندی وزیر مقتدر محمود اهدا می‌کند و به پاداش این خدمت به صاحب بریدی کنج رستاق منصوب

می‌شود. ظاهراً بعدها در خدمت مسعود غزنوی بوده است. از اواخر روزگار او آگاهی‌ای در دست نیست. همین قدر معلوم است که در سال ۴۲۷ درگذشته است. تاریخ عتبی به علت اهمیتی که هم از نظر ادبی و هم از نظر تاریخی داشته بارها شرح شده و مأخذ تواریخ دیگر قرار گرفته است. اما جرفادقانی مترجم کتاب از دبیران و منشیان قرن ششم و هفتم است. اسم کاملش ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد، منشی جرفادقانی (گلپایگانی) است. در دستگاه اتابکان آذربایجان بوده پس از بر افتادن دولت اتابک محمد جهان پهلوان در سال ۶۰۳ هـ. ق. به تشویق ابوالقاسم علی بن حسین وزیر جمال‌الدین آی آبه الغ باربک تاریخ یمینی را از عربی به فارسی بر می‌گرداند. ترجمه تاریخ یمینی پیش از چاپ شعار بارها چاپ شده ولی اغلب مغلوط و غیر مضبوط. اکنون تنها مرجع معتبر مراجعان به این کتاب، چاپ دکتر شعار است. ترجمه جرفادقانی نیز مانند اصل کتاب بارها مورد مراجعه مورخان و مأخذ نقل حوادث زمان محمود غزنوی بوده است از جمله آنچه در جامع التواریخ رشیدی درباره حوادث زمان محمود است. کلمه به کلمه از این ترجمه مأخوذ است، جز آن که اشعار عربی آن را حذف کرده‌اند همچنین در تاریخ طبرستان ابن اسفندیار قسمت‌هایی منقول از این ترجمه است. ترجمه تاریخ یمینی سابقاً یک بار در سال ۱۲۷۲ هـ. ق.

به اهتمام بهمن میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار و بار دیگر در سال ۱۳۳۴ ه. ق. به کوشش علی قویم در تهران چاپ شده بود. دکتر شعار آن را از روی قدیم ترین نسخه‌های موجود در طول سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۴ به عنوان پایان‌نامه دکتری با راهنمایی استاد محمد معین تصحیح کرد. حوزه علائق دکتر شعار وسیع بود و به طور کلی می‌توان آثار او را در حوزه‌های زیر بررسی کرد:

- ۱- قرآن پژوهی: فرهنگ‌واره اخلاق در قرآن (اخلاق از نظر قرآن)، نگرشی بر آیات قرآن با همکاری آقایان مصطفی و محمد حسین شعار، ترجمه جلد چهارم الهدی من القرآن.
- ۲- ترجمه: از زبان عربی البهجه المرضیه، معالم القریه، سنی ملوک الارض و الانبیاء، صوره الارض، ترجمه جلد چهارم الهدی من القرآن.
- ۳- تصحیح: ترجمه تاریخ یمنی، تاریخ بناکتی، جوامع الحکایات، قصه حمزه.
- ۴- گزیده‌های ادب فارسی: غم‌نامه رستم و سهراب و رزم‌نامه رستم و اسفندیار با همکاری حسن انوری، اشعار کسایی، سیاست‌نامه، جهانگشای جوینی، صائب، با همکاری زین‌العابدین مؤتمن و حسن انوری، سفرنامه ناصر خسرو.

۵- دستور زبان فارسی: گفتارهای دستوری، پژوهشی در دستور زبان

فارسی.

۶- رسم الخط: فرهنگ املائی، شیوه خط معیار.

فهرست مجموعه ادب فارسی

۱. غم‌نامه رستم و سهراب: جعفر شعار، حسن انوری

۲. گزیده اشعار ناصر خسرو: جعفر شعار

۳. رزم‌نامه رستم و اسفندیار: جعفر شعار، حسن انوری

۴. گزیده تاریخ بیهقی: نرگس روانپور

۵. گزیده اشعار رودکی: جعفر شعار، حسن انوری

۶. گزیده سیاست‌نامه: دکتر جعفر شعار

۷. گزیده اشعار منوچهری: احمدعلی امامی افشار

۸. گزیده اشعار کسایی: دکتر جعفر شعار

۹. گزیده تاریخ بلعمی: دکتر جعفر شعار، دکتر محمود طباطبایی

اردکانی

۱۰. گزیده غزلیات مولوی: دکتر سیروس شمیسا

۱۱. گزیده جهانگشای جوینی: دکتر جعفر شعار

۱۲. گزیده اشعار صائب: زین‌العابدین مؤتمن، دکتر جعفر شعار،

دکتر حسن انوری

۱۳. گزیدهٔ مثنوی: دکتر توفیق سبحانی
۱۴. گزیدهٔ غزلیات سعدی: حسن انوری
۱۵. گزیدهٔ سفرنامهٔ ناصر خسرو: دکتر جعفر شعار
۱۶. گزیدهٔ قصاید سعدی: دکتر جعفر شعار، دکتر حسن انوری
۱۷. گزیدهٔ اشعار مسعود سعد: دکتر توفیق سبحانی
۱۸. گزیدهٔ گلستان سعدی: دکتر حسن انوری
۱۹. گزیدهٔ بوستان سعدی: دکتر حسن انوری
۲۰. گزیدهٔ اشعار خاقانی: دکتر عباس ماهیار
۲۱. گزیدهٔ قابوس‌نامه: دکتر نرگس روان‌پور
۲۲. گزیدهٔ اشعار فرخی: احمدعلی امامی افشار
۲۳. گزیدهٔ منطق الطیر: دکتر سیروس شمیسا
۲۴. گزیدهٔ اشعار نیما یوشیج: محمد ایوبی
۲۵. گزیدهٔ اشعار حافظ: رحیم ذوالنور
۲۶. گزیدهٔ اشعار وحشی بافقی: حسین مسرت
۲۷. گزیدهٔ اشعار بهار: حسن احمدی گیوی
۲۸. گزیدهٔ اشعار دهخدا: حسن احمدی گیوی
۲۹. گزیدهٔ تذکرهٔ الاولیا عطار: فاطمه معین‌الدینی، علی محمدی

پی‌نوشت‌ها

۱. در مجلد دوم از دوره چهارده جلدی لغت‌نامه که با همکاری انتشارات روزنه چاپ شده است، مؤلفان مجلد دوم به این ترتیب معرفی شده‌اند: حسن انوری، علامه علی‌اکبر دهخدا، جعفر شعار، علی‌رضا فیض، محمد معین، سید علی موسوی بهبهانی، حسن مینوچهر. و در بالای اسامی نوشته‌اند: «مسئولیت تنظیم این مجلد را آقایان نام‌برده در ذیل، زیر نظر علامه علی‌اکبر دهخدا بر عهده داشته‌اند» که صحیح نیست. چرا که اغلب مطالب این مجلد بعد از فوت دهخدا تنظیم شده و چنان‌که در متن اشاره شد، من از سال ۴۱ به بعد و دکتر شعار از سال ۱۳۵۵ به بعد تنظیم بخشی از این مجلد را بر عهده داشته‌ایم، دهخدا در سال ۱۳۳۴ درگذشته بود.